

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ НИЗОМИЙ НОМИДАГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ**

**ТАРИХ ФАКУЛЬТЕТИ “ МИЛЛИЙ ҒОЯ , МАЪНАВИЯТ
АСОСЛАРИ ВА ҲУҚУҚ ТАЪЛИМИ “ ЙУНАЛИШИ**

REFERAT

МАВЗУ: Маънавият ва миллат тарбияси

Бажарди: Ҳуррамов Жаҳонгир

Текширди: Равшанов Улуғбек

Тошкент-2014

Маънавият ва миллат тарбияси

РЕЖА:

- 1. Маънавият ва миллат тарбияси**
- 2. Маънавиятда кадр муаммоси. Кадр тушунчасининг иқтисод ва сиёсатдаги инъикоси**
- 3. Кадр ва кадрият. Олий маънавий кадриятлар - Ватан, Шахс, Миллат, Адолат, Ҳақиқат – Инсон руҳининг Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлашув босқичлари сифатида**

1. Маънавият ва миллат тарбияси

Коммунистлар инқилобий йўл билан жамиятни ўзгартирмоқчи бўлдилар, улар ўйладиларки, агар ижтимоий тартиблар ўзгартирилса, инсон ҳам ўзгаради. Улар хусусий мулкни тақиқлаш йўли билан жамиятни (ижтимоий тартибларни) мукаммаллаштирмоқчи бўлдилар, бу ғояни зўрлик йўли билан (пролетар диктатураси воситасида) амалга оширмоққа қасд қилдилар, натижада миллионлаб инсонларнинг қони тўкилди, аммо оқибат пуч бўлиб чиқди. Нега? Чунки ўзгаларнинг ҳаётини зўрлик йўли билан ўзгартиришга уриниш зулмдир, зулм эса ҳечқачон яхшиликка олиб келмайди. Агар инсониятнинг яхшилик томон ўзгаришини хоҳласак, ҳар биримиз ўз руҳиятимизнинг **Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлигига** эришиш, яъни **маънавий камолот** йўлида уринмоғимиз лозим, зеро агар фақат ўз табиатимизни яхши томонга озгина ўзгартирсак, бировга зулм қилмаган ҳолда умумбашариятдан бир фардни бўлса ҳам бироз яхшилик сари силжитган бўламиз. **“Маънавиятишунослик”** фани ҳар бир инсонга шу йўлда кўмаклашувни мақсад қилиб кўяди.

Аслида табиий ва аниқ фанлар, техника фанлари, иқтисод ва сиёсатга оид фанлар инсоннинг моддий ҳаётини тўғри йўлга қўйишни таъминлашга қаратилган бўлса, **маънавиятга оид фанлар инсонга инсонийликнинг моҳиятини кўрсатиб бериши**, ҳар бир фардни ҳаётда ўз йўлини қандай қилиб тўғри топишга, содда қилиб айтганда, одамни одамга ўхшаб яшашга ўргата билиши лозим, бўлмаса, бу фанларнинг нима кераги бор. Сиёсий фанлар инсонлар аро муомала қонуниятларини ўрганади, иқтисод фанлари инсониятнинг моддий таъминотига оид назарий масалалар билан шуғулланади, маънавиятга оид фанлар эса ҳар бир инсонга **маънавий камолот йўллари**ни кўрсатиб беришга қаратилиши керак. Аммо шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, ҳар бир **шахс маънавий камолот йўли**ни ўзи мустақил босиб ўтади. Маънавиятга оид фанлар берадиган маълумотлар жуда муҳим, аммо улар ҳайдовчига маъноси ўргатиладиган махсус йўл белгиларига ўхшайди. Уларни қандай ўзлаштириш ва йўл юрганда уларга қандай риоя қилиш энди ҳайдовчининг қобилияти, ҳафсаласи ва виждонига боғлиқ бўлади.

Маънавият ва миллат тарбияси хусусида гапирганда кечаги кунимиздан “мерос” қолган ва бугунги кунда ҳам ҳануз урчишдан тўхтамаётган бир хавфли иллат ҳақида эслаб ўтмасак бўлмас. Бу нарса бирнеча йил бурун матбуотда эълон қилинган мақолалардан бирида **“осон ёлғон”** деб номланган эди. Масалан, бир катта йиғинда бир маърузачи тамаки чекишнинг зарари ҳақида чуқур илмий далиллар келтириб “чиройли” нутқ ирод қилади. Маъруза тугагач, бир четга чиқиб ўзи сигаретани тутатиб яхшилаб “хуморини ёзади”. Ёки ичкиликнинг зарари ҳақида оғзи кўпириб ваъз ўқиган одам, бирпасдан кейин қарасангиз, чойхонада улфатлар билан пивохўрлик қилаётган бўлиб чиқади. Булар

жуда содда мисоллар. Ҳаётимизда “осон ёлғон”нинг анча мураккаб турлари ҳам учрайдики, уларни дабдурустдан фарқлаб олишнинг ўзи бўлмайди. Шулардан бири **таълим ва тарбия нисбатини тўғри белгилаш**, дейиш мумкин. Бу масала ўз вақтида матбуотда ҳам кўтарилган. Масалан, Президентимиз зиё аҳлига мурожаат қилиб, **миллий маънавий меросимизни жиддий ўрганиш** ва уни ёшлар онгига сингдириш масаласини қўяди. Дархол матбуотда бу масалага қатор олимлар ўз ижобий муносабатларини билдириб мақолалар билан чиқадилар. Барча мақолаларда қўйилган масаланинг долзарблиги ва ёшлар тарбиясидаги аҳамияти ҳақида кўтаринки руҳда мулоҳазалар билдирилади, бир-биримизни ва ёш авлодни маънавий меросимизни жиддий ўрганишга даъват қиламиз. Бир пайт қарасак, аксарият олимларимизнинг ғайрати шу билан тамом бўлади, фақат 4-5 шарқшунос олимлардан бошқа ҳечким бундан нарига ўтмайди, жуда ўтганда ҳам буюк аждодларимиз маънавий мероси хусусида шўролар замонида ўша давр мафкураси руҳида талқин қилинган бир неча тадқиқотлар ёки оммабоп рисоаларни ишга жалб қилиш билан чекланади. Сабаби оддий. Кўп асарлар ўз даврида араб ёки форс тилида яратилган, бу тиллардаги қўлёзмаларни шарқшуносларнинг ҳам барчаси равон ўқиб тушунишга қийналади, қолаверса, ҳатто Алишер Навоийнинг туркийда битилган дostonлари асл мазмунини тушуниб етиш учун ҳам яна Қуръони карим ва Ҳадиси шарифлар, Форобий ва Мотуридий, Яссавий ва Нақшбанд, Ғаззолий ва Ибн ал-Арабий, Санойи ва Аттор, Низомий ва Амир Хусрав асарлари мазмунидан хабардор бўлишимиз керак. Бунча ташвишни елкага олгандан кўра, маънавий меросимизни жиддий ўрганиш зарурлиги ҳақидаги Президент даъватларини қўллаб-қўлтиқлаймиз, деб газетада чиқиш қилган анча осон. Аммо бу билан асл мақсад амалга ошмаслиги кундай равшан. Бу ҳам майли. Баъзи “файласуфларимиз” мустақиллик даврида нашр этилган китобларида аввал марксизм асосчиларини яхшилаб “пўстагини” қоқиб, кейин айни ўшаларнинг издошлари ва тарғиботчилари ўз даврида “яратган” асарларидаги ғоя ва концепцияларни ўзбек тилига “чиройли” қилиб ағдариб, худди янги гап айтаётгандек, бемалол бугунги ёш авлодга тақдим қила ётганларига нима дейиш керак? Мана бу “осон ёлғонлар” энди ҳалиги кашанда маърузачи ёки серульфат ваъзхоннинг ёлғонига қараганда анчагина хавфлироқ ёлғонлардир.

Бундай иллатлардан қутулишнинг бирдан-бир йўли ошкоралик ва ўзаро талабчанлик. Инсон аввало ўз қадрини билиши керак. Қолаверса, ростмана олим одам ҳақиқий илми қаттиқ кадрлаши керак, бунинг учун эса уни ҳар қанақа сохталиклардан изчиллик билан ҳимоя қила билиши лозим. Фалсафа фақат билимга, мантиқий тафаккурга таянади. Маънавият билим ва мантиқни инкор этмайди, аммо **илм ва ибрат, меҳр ва масъулият уйғунлигини** талаб этади. Миллий маънавиятимизда **ибрат маърифати** биринчи ўринда туради, кимки ўз илмига ўзи амал қилмаса, у **фосиқ** ҳисобланади, бундай одамнинг халқ олдида обрўси бўлмайди. Шу

сабабли миллий маънавиятимиз анъаналарига кўра ўз фаолиятида илм ва ибрат, меҳр ва масъулият уйғунлигини таъминлай олган инсонгина **ҳақиқий зиё эгаси** ҳисобланади. Унга ҳамма ҳавас билан қарайди, эҳтиром билан муносабатда бўлади. Унинг ҳар бир мулоҳазаси кўпчилик томонидан жиддий қабул қилинади, ҳар бир гапи салмоқли бўлади.

Маънавият - инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг куч-қудрати бўлиши учун, инсонга ботиний қувват бағишлашга қодир манбага айланиши учун **Инсон руҳи Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик ҳосил қилиши**, яъни боқий моҳият билан туташуви керак бўлади. Лекин шу уйғунлик қандай шаклланади, унинг муайян поғоналари, идрок этиш даражалари ҳақида сўз юритиш мумкинми? Биз ислом минтақа маданияти доирасида миллий маънавиятимизнинг такомил босқичларидан келиб чиқиб, улар билан уйғун равишда Борлиқ ҳақиқатини англаш жараёни бўлмиш Маърифат йўллари ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилдик. Улардан – **ибрат, илм, риёзат** ва **меҳр**ни алоҳида ажратиб кўрсатдик. Аммо булар Борлиқ ҳақиқатини англаш сари олиб борадиган йўллар, холос. Борлиқ ҳақиқатини англаш даражалари, **Инсон руҳининг Борлиқ ҳақиқати билан тобора уйғунлашувига элтувчи поғоналар** эмас. Борлиқ ҳақиқати чексиз, инсон уни ҳеч қачон тугал англаб ета олмайди. Аммо инсониятнинг неча минг йиллик маънавий камолот таржибаси беҳуда кетган, деб тасаввур қилиш ҳам гумроҳлик бўлур эди. Минг йиллар давомида инсон Борлиқ ҳақиқатини англаш сари интилар экан, қандайдир натижаларни кўлга киритгани шубҳадан ҳолидир. Ана шу кўлга киритилган **маънавий қадриятлар мажмуи**ни муайян яхлит тизимлар поғонадорлиги сифатида тасаввур қилсак, Борлиқ ҳақиқатини англаш даражалари, Инсон руҳининг Борлиқ ҳақиқати билан тобора уйғунлашув босқичлари кўз олдимизда намоён бўлади. Албатта, бу тизим ҳам ҳар қандай инсон билимлари каби нисбийдир, кўпроқ ўзимизнинг миллий маънавиятимиз анъаналарига таяниб шакллантирилгандир. Балки бошқа миллат, бошқа минтақа вакиллариининг тасаввурлари бошқачароқдир. Ҳатто ўзимизнинг миллий анъаналаримизни ҳам ҳар ким ўзича тасаввур қилиши мумкин. Алишер Навоий ҳазратлари ёзганларидек, Ҳақиқат йўллари ҳадсиз-худудсиз.

Қандай бўлганда ҳам, миллий маънавиятимиз миллатнинг ўтмиши, бугуни ва келажагини қамрайди, уларни яхлит тизимда тутиб туради. Ўтмиш аждодларимиз меросида акс этган маънавий қадриятлар бугунги башарият эришган маънавий камолот даражаси билан уйғунлаштирилса, мамлакатимиздаги воқе аҳволга татбиқ этилса, ундан келажак куртаклари униб чиқади, келажак унсурлари шаклланади.

Истиқлол ва маънавият. Президент И.А. Каримовнинг маънавият масалаларига алоҳида эътибори ва бунинг сабаблари.

Парижда, ЮНЕСКО ижроия кенгашида сўзлаган нутқида Президент Ислам Каримов айтганидек: “ватанимиз асрлар мобайнида жаҳон цивилизациясининг бешикларидан бири ҳисобланган”¹. Аммо юртимизда 70 йил ҳукмронлик қилган марксистик диктатура тузуми маккорлик билан ўз асоратига олган халқларнинг буюк ўтмишини авлодлар хотирасидан ўчирмай туриб манфур мақсадларига ета олмаслигини яхши билар эди. Шу сабабли бизни неча минг йиллик маънавий меросимиз, миллий анъаналаримиздан маҳрум қилиб, халқимиз руҳи учун мутлақо бегона бўлган турли ижтимоий тоифаларни бир-бирига қарши қўйиш, аёвсиз курашлар ва қуролли тўнтаришлар йўли билан ўз мақсадига эришиш ғояларини олға сурган бузғунчи мафкурани сиёсий ва иқтисодий қарамлик шароитида халқ онгига зўравонлик йўли ва шафқатсиз усуллар билан сингдиришга уринган эди.

*“Ўз истиқлол ва тараққиёт йўлимиз,- деб ёзган эди И.А.Каримов мустақиллигимизнинг дастлабки йилларидаёқ, - бу гул билан қопланган йўл эмас, тоталитаризм меросидан халос бўлиш ва покланиш, мафкуравийлик иллоти етказган зиён-заҳматларни бартараф этишининг қийин, узоқ давом этадиган йўлидир”.*²

Бугунги кунда ҳам ушбу покланиш жараёни давом этмоқда. Янгича, мустақил тафаккур зарурати ҳануз долзарб, миллий мафкурани шакллантириш, халқ маънавиятини юксалтириш бугуннинг ҳам энг муҳим вазифасидир. **Мустақиллик масъулияти** айна шу вазифаларни мукаммал ҳал этишни тақозо қилиб турипти.

“Биз, - дейди Президент, - иқтисодий ўнгланиш, иқтисодий тикланиш, иқтисодий ривожланишни маънавий ўнгланиш, маънавий покланиш, маънавий юксалиш ҳаракатлари билан тамомила уйғун бўлишини истаймиз”³. Чунки халқ маънавияти ўнглолмагунча, на ижтимоий-сиёсий жараёнларда, на иқтисодий соҳада жиддий янгилашлар қувватга кириши қийин.

И.А.Каримов Ўзбекистон Президенти лавозимига сайланган дастлабки кунлардан бери халқ маънавиятини юксалтиришга биринчи

¹ Ислам Каримов. Асарлар. 4-жилд, с. 332

² И.Каримов. Асарлар. 1-жилд, с. 359

³ Ислам Каримов. Асарлар. 3-жилд, с. 35

даражали эътибор қаратиб келмоқда. Ҳали шўролар тузуми мавжуд бўлиб, юртимиз “совет социалистик республикаси” деб аталган даврда - 1990 йил 24 март Олий Кенгаш сессиясида Ўзбекистонда биринчи марта президент лавозими жорий этилиб, Ислон Абдуғаниевич Каримов ушбу лавозимга муносиб топилгач, Ўзбекистон Президентининг биринчи нутқидаёқ “*халқни маънавий юксалтириш, инсонни ахлоқий ва маънавий юксалтириш*” масаласи давлат раҳбарининг энг муҳим вазифаларидан эканлиги алоҳида таъкидлаб ўтилди.⁴

Масъулият - шахс маънави-ятининг муҳим таркибий жиҳати, ўзи англаб етган ва тўғри деб билган Борлиқ ҳақиқатига амалда садоқат сақлаш, ҳар бир хатти ҳаракатининг оқибатини ўйлаб қадам қўйиш. Инсон эркин иродаси билан ўзини дунёдаги барча мавжудот учун масъул деб билса ва ҳар бир қадамини қўйишда ана шу масъулиятни ҳис қилиб турса айна шу шахс ҳақиқий маънавият соҳибидир.

Маънавият деган сўзни юқори доираларда ишлатиш мутлақо урф бўлмаган ўша замонларда бу мутлақо янгича ёндошув, ўша пайтлар республика раҳбари учун катта жасорат эди.

Миллий мустақиллигимизнинг иккинчи йилида Президент “Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли” рисоласини эълон қилди. Ушбу китобнинг алоҳида боби “*Мустақил Ўзбекистонни ривожлантириш-нинг маънавий-ахлоқий негизлари*” деб номланди ва унда илк бор халқ маънавиятини ривожлантириш масалалари батафсил таҳлил этилди.⁵

Маънавият жуда мураккаб, серқирра, шу билан бирга халқ дилига ниҳоятда яқин, тушунарли ҳодиса. Уни, бир томондан, сохта «илмий» мураккаб таърифлар билан мавҳумлаштирмай, шу билан бир пайтда сийқа, одми «тарғибот»га айлантирмай, халқ онгига тиниқ етказмоқ, ёш авлод руҳига эш қилмоқ лозим. Бунда қандай меъёрларга риоя этиш зарурлигини ўша даврдаёқ Ўзбекистон Президенти ўз китобида аниқ тавсифлаб берган эди: **“Умуминсоний кадриятларга содиқлик; Халқимизнинг маънавий меросини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш; Инсоннинг ўз имкониятларини эркин намоён қилиши; Ватанпарварлик”**⁶.

⁴ И.Каримов. Истиқлол ва маънавият. Т.-«Ўзбекистон»-1994, с. 65

⁵ И. Каримов. Асарлар. 1-жилд, с. 76-85

⁶ Ислон Каримов. Асарлар. 1-жилд, с. 76

Мустақиллик маънавиятининг асосини ташкил этувчи бу тўрт негиз ўзаро чуқур ички уйғунликка эга. Шу билан бирга бугунги кун учун долзарблиги жиҳатидан алоҳида инсон шахсининг ўз ички имкониятларини эркин намоён қилиши масаласи биринчи ўринга чиқиб турипти. *“Эркин фуқаро маънавиятини, озод шахсни шакллантириш масаласи олдимизда турган энг долзарб вазифадир”*⁷, деб таъкидлади И.А.Каримов 1999 йили 14 апрелдаги маърузасида. Давлатимиз ва Президентимизнинг миллий маънавиятимизни ривожлантиришга эътибори, аслида ва биринчи навбатда, ҳар бир инсоннинг ҳақиқий эркинлигини таъминлашга бўлган асосли эътиборини кўрсатади. Чунки ўзлигини англамаган одам, унга қанча имкон ва шароит яратиб берманг, воқеан ҳур ва озод бўла олмайди. Аммо ўзлигини англаш дегани, ўзининг Ватанга, миллатга, башариятга, Борлиқ ҳақиқатига нисбатини тўғри белгилай билиш дегани, бунга эришиш осонлик билан бўлмайди.

1994 йил баҳорида “Маънавият ва маърифат” республика жамоатчилик марказини тузиш ҳақида Президентнинг Фармони чиқди. 1996 йил сентябрда ушбу марказ фаолиятини янада такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш тўғрисида яна алоҳида Фармон бўлди ва унинг асосида Вазирлар Маҳкамаси махсус қарор қабул қилди. Ниҳоят, 1999 йилга келиб, бу марказ Республика Маънавият ва маърифат кенгашига айлантирилди.

1995 йил феврал ойида илк бор кўппартиявийлик асосида ўтказилган эркин ва демократик сайловлар ҳосиласи бўлмиш Ўзбекистон республикаси биринчи чақириқ Олий мажлисининг биринчи йиғилиши бўлиб ўтди. Унда Президент И.А.Каримов *“Ўзбекистоннинг сиёсий-иқтисодий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари”* мавзуида катта маъруза қилиб, мамлакатнинг сиёсий ва иқтисодий ривожига оид муҳим масалалар билан бир қаторда миллатнинг маънавий тақомили йўналишида ҳам янгича ёндошувлар, долзарб муаммоларнинг пухта ўйланган ечимларини халқ намояндалари муҳокамасига ҳавола этди. Унда, аввало, 130 йиллик мустамлака асоратидан қутулиб, қайта қад ростлаган мустақил давлатчилигимизнинг бетакрор қиёфаси очиб берилди. Унинг халқимиз, миллатимиз *“тарихий ва маънавий тараққиётининг”* самараси, *“ўзига хос, ўзига мос маданияти ривожининг”* натижаси эканлиги қайд этилди⁸. “Социализм” ғояларининг халқимиз ҳаётига четдан зўравонлик

⁷ Ислон Каримов. Асарлар. 7-жилд, с. 381
⁸ И.Каримов. Асарлар. 3-жилд, с. 6

билан жорий этилгани, улар халқимизни манқуртлаштириш учун хизмат қилгани очик айтилди. Тараққиёт тақдирини маънавий жиҳатдан етук одамлар ҳал қилади. Шундай экан, давлат тузумини, жамият ҳаётини демократлаштириш, иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш баробарида маънавиятга ҳам доимо алоҳида эътибор ажратиш талаб этилиши воқеий заруратдир. Президент маърузанинг *“Юксак маънавият - келажак пойдевори”*⁹ деб номланган фаслида мустақилликнинг дастлабки тўрт йилида бу соҳада эришган ютуқларни тилга олиш баробарида келажак йўналишларни ҳам батафсил таҳлил этиб берди. *“Эндиги асосий вазифа,- деб фикрини изҳор этди юртбошимиз,-кишиларимизнинг мустақил фикрлашга ўрганиши, ўзига ишончининг орта боришидир”*¹⁰. Бунинг учун ҳар биримиз *“босиб ўтган йўлимизни танқидий баҳолаб”, “буюк маданиятимиз томирларига, қадимий меросимиз илдизларига қайтиб, ўтмишимиздаги бой анъаналарни янги жамият қурилишига татбиқ этмоғимиз керак”*¹¹.

Умуман қайд этиш жоизки, Ўзбекистон Президенти И.А.Каримовнинг деярли ҳар бир нутқида маънавият масаласига эътибор қаратилади, ҳар бир китобида алоҳида боб ажратилади. Улар биринчи марта алоҳида йиғилиб, 1994 йилда *“Истиқлол ва маънавият”* номли китоб бўлиб чиққан бўлса, 1997-98 йилларда янада тўлдирилиб, *«Маънавий юксалиш йўлида»* (*«На пути духовного Возрождения»*) номи билан ўзбек ва рус тилларида мукамал шаклда нашр этилди¹². Айниқса, Президентнинг *«Маънавий мерос қудрати»* (Ўзбекистон мустақиллигининг бир йиллиги тантаналарида сўзланган нутқ), *«Халқни Ватан манфаатлари бирлаштиради»* (Ёзувчилар билан суҳбат), *«Юксак малакали мутахассислар – тараққиёт омили»* (Ўзбекистон республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академиясининг очилиши маросимида сўзланган нутқ), *«Ватан –ҳамма нарсадан мўътабар»* (Мустақилликнинг беш йиллигидаги байрам табриги), *«Маънавий қадриятлар ва миллий ўзликни англашнинг тикланиши»* (*“Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари”* китобида), *«Жамиятимиз мафкураси халқни халқ, миллатни миллат қилишга хизмат этсин»* (*«Тафаккур»* журнали бош муҳаррири саволларига жавоблар), *«Тарихий*

⁹ Ўша китоб, с. 33-42

¹⁰ Ўша китоб, с. 34

¹¹ Ўша китоб, с. 7

¹² И.Каримов. Маънавий юксалиш йўлида. Т.-«Ўзбекистон»-1998 (И.Каримов. На пути духовного Возрождения. Т.-«Ўзбекистон»-1997)

хотирасиз келажак йўқ» (Тарихчи олимлар билан суҳбат), *«Миллий истиқлол мафкураси - халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир»* («Фидокор» газетаси мухбири билан суҳбат), *«Эгали юрт эркини бермас»* (2000 йил август Олий мажлис сессиясида сўзланган нутқ), *«Аллоҳ қалбимизда, юрагимизда»* каби қатор асарларида маънавий масалаларига оид муҳим фикрлар, янгича ғоялар олға сурилган.

“Маънавият - инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг куч-қудратидир. У йўқ жойда ҳеч қачон бахт-саодат бўлмайди”, -деб ёзган эди Президент мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ.¹³ Кейинчалик «Ўзбекистон ХХI асрга интилоқда» асарида бу ғоя янада муайянлик касб этиб, маънавият **«инсонни руҳий покланиш ва юксалишга даъват этадиган, инсон ички оламини бойтадиган, унинг иймон-иродасини, эътиқодини мустаҳкамлайдиган, виждонини уйғотадиган қудратли ботиний куч»** сифатида таърифланди.¹⁴

Президентнинг таърифларидан шу нарса аниқ бўладики, бугун мустақил ва фаровон Ўзбекистон аталмиш буюк воқеликни вужудга келтириш учун ҳар бир инсондан, миллатнинг ҳар бир вакилидан алоҳида ички қувват, чексизликка туташувчи **ботиний куч** талаб этилоқда. Ана шу куч ҳар бир инсон руҳида яширин, дейди Президент. Ўзини мустақил шахс деб билган ҳар бир инсон уни ўзи учун кашф этиши керак. Бунинг учун, аввало, руҳимиздаги худбин майлларни, ёлғон ҳою-ҳавасларни, рўёларни енгиб ўтиб, чексиз қудрат манбаига қалбимизни очишимиз лозим.

2008 йили “Маънавият” нашриётидан Ўзбекистон Президентининг Ислом Каримовнинг **“Юксак маънавият – енгилмас куч”** номли маънавият масалаларига бағишланган алоҳида рисоласи босилиб чиқди. Китоб 4 бобдан иборат бўлиб, *“Маънавият – инсоннинг улғайиши ва куч-қудрат манбаидир”* деб номланган биринчи бобида **“маънавият”** тушунчаси, маънавиятли ва маънавиятсиз инсонлар, маънавиятни шакллантирувчи мезонлар маънавий ва моддий ҳаёт уйғунлиги каби масалалар кенг омма учун тушунарли тилда батафсил баён қилинган¹⁵. Китобнинг иккинчи боби *“Мустақиллик – маънавий тикланиш ва юксалиш”* деб аталган ва унда аввало миллий ғоянинг маънавий ҳаётдаги ўрни, мустақиллик даври жамиятимиздаги миллий-маънавий тикланиш ва

¹³ Ислом Каримов. Асарлар. 1-жилд, с. 81

¹⁴ Ислом Каримов. Асарлар. 7-жилд, с. 381

¹⁵ И. Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т., “Маънавият”, 2008. С.18-70.

юксалиш жараёни, тилимиз ва динимиз, миллий ва диний байрамларимиз мавқеининг қайта тикланиши, ислохотларнинг маънавий аҳамияти ҳақида сўз боради¹⁶. Учинчи бобга *“Маънавиятга таҳдид – ўзимиз ва келажагимизга таҳдид”* деб ном қўйилган бўлиб, унда маънавият ва маънавий тарбия масалалари бугунги кунда жаҳонда кечаётган глобаллашув жараёнлари шароитида нақадар долзарбланиши ва энди бу масалалар фақат миллий ҳудудда чегараланиб қолмай умумбашарий муаммога айланаётгани таҳлил этилади¹⁷. Дунёдаги энг буюк жасорат маънавий жасоратдир, деб хулоса қилади И.Каримов *“Ватанимиз тараққиётининг мустаҳкам пойдевори”* деб номланаган охирги бобда¹⁸. Президентнинг чуқур ишончига кўра маънавий тарбиянинг ибтидоси ҳар бир инсон қалбига қулоқ тутиш ва кўнглига йўл топишдан бошланади ва бу соҳада зиёлиларимизнинг ўрни ва масъулияти ўта муҳимдир.

Албатта, Ўзбекистон Президенти Ислам Каримовнинг ушбу рисоласи ва маънавиятга доир бошқа фикр ва мулоҳазалари алоҳида йирик жиддий тадқиқот мавзусидир. Аммо мазкур тадқиқот якунларини кутмай туриб ҳам, И. А. Каримов асарларини шу йўналишда эътибор билан ўрганиб чиққан одам Президент қарашлари миллий маънавият назариясини шакллантириш йўлида ўқ томирларни аниқ ва муайян кўрсатиб берганлигига амин бўлади. Шундан келиб чиқиб, ушбу китобдаги мавзуларни бугунги кун нуқтаи назаридан ёритиш жараёнида назарий замин сифатида асосан Президент И. А. Каримов асарларида билдирилган фикр ва хулосаларга таянилади.

Ўзбекистон Президенти И.А. Каримов асарларида миллий маънавият назарияси умумметодологик асосларининг ишлаб чиқилиши

Мустақилликнинг дастлабки йилларида Президент Ўзбекистоннинг ўзига хос иқтисодий ривожланиш йўли асосларини ишлаб чиқар экан, биринчи марта *“дунёда умумий йўл-йўриқлар, ўхшаш андазалар йўқ”*¹⁹ эканлигини эътироф этиб, ўзимизнинг миллий *“бетакрор яхлит андазамизни ишлаб чиқиш”*ни мақсад қилиб қўйди.²⁰ Бунинг учун миллий тафаккур анъаналаримизни инсонлар онгида қайта тиклаш зарур эди. *“Аждодларимизнинг руҳи поклари ва урф-одатлари, бизнинг энг яхши*

¹⁶ Шу китоб, с. 71-109.

¹⁷ Шу китоб, с. 110-127.

¹⁸ Шу китоб, с. 159.

¹⁹ И.Каримов. Асарлар. 2-жилд, с.3

²⁰ И.Каримов. Асарлар. 1-жилд, с. 277

анъаналаримиз қайта тикланганда ислоҳотлар муваффақиятга эришади”, деб таъкидлади Президент.²¹

Президент И.А.Каримов асарларида ўз аксини топган ғоялар ва қарашлар бугунгача миллатимиз ва бутун инсоният босиб ўтган тараққиёт йўллари тажрибасини имкон ва зарурат даражасида ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқилган. Демак, унинг асарларида таклиф этилаётган методологик асослар ҳам бугунгача башарият илми эришган ютуқларга бегона эмас.

Ислом Каримовнинг “*Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари*” китоби мустақиллик даври миллий мафкурасининг умумметодологик асослари шаклланишида муҳим босқич бўлди. Бу асарда воқеликка ёндошув ва муаммолар таҳлилида мутлақо янги ғоялар олға сурилган.

Ушбу китобни ўқиганда бу ёруғ жаҳон марксизм талқинига мутлақо мувофиқ эмаслигини ёрқин тасаввур қиламиз. Масалан, собиқ “СССР” даврида ташқи сиёсат муаммолари ҳам дунёни қарама-қарши икки қутбга бўлинган ҳолда тасаввур қилиш асосига қурилар эди. Муаллиф бу тасаввурларнинг ўтмишга айланганини қайд этади: “*Икки мафкуравий тузумнинг қураши ва бу қурашнинг халқаро ҳаётнинг ҳамма соҳаларига соя ташлаши остида ўтган қучли қарама-қаршилик барҳам топди*”.²²

Кўп қутбли дунё – миллий дунё-қарашимизнинг таянч нуқталардан бири, биз кўриб турган оламнинг иқтисодий, сиёсий, маънавий соҳаларда юксак қудрат ва мавқеъ касб этган шахслар, гуруҳлар, давлатлар, минтақалар хилма-хиллигидан ташкил топган эканлиги.

Дунё энди икки қутбли эмас, деб таъкидлайди Президент ўз асарида ва ушбу **кўп қутбли дунё**да ҳар бир миллат, ҳар бир инсон ўз йўлини тўғри топиб юра олиши учун воқеликка қандай назар билан қарашни ўргатади. Насиҳат қилиб, кўрсатма бериб эмас, шахсий намуна кўрсатиб, воқеий ибрат орқали намоён қилади. Бу муҳим ғоя Президентнинг фалсафий қарашлари учун янгилик эмас. И.А.Каримов 1995 йил 27 октябрда Ўзбекистон телекўрсатувлар муҳбири билан суҳбатдаёқ бугунги кунда “**кўп қутбли дунё** ҳақида фикр юритиш лозим бўлади”,²³ деб айтган эди. Президентнинг янги китобида хавфсизликка таҳдид солувчи омиллар

²¹ И. Каримов. Асарлар, 2-жилд, с. 13

²² И.Каримов. Асарлар. 6-жилд, с.41

²³ И.Каримов. Бунёдкорлик йўлидан. 4-жилд. Т.-«Ўзбекистон»-1996, с.62

ҳам, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари ҳам турфа йўналишда, яшаб турган дунёмиз, атроф-воқелик каби сержило ва мураккаб эканлигига эътибор қаратилган. Муаллиф уларни бир-бир санаб кўрсатар экан, асло ягона манбага олиб бориб боғламайди, ягона душман ахтармайди. Китобда баён этилган мамлакат хавфсизлигига таҳдид солувчи кучлар турлича ва турли даражада қувватга эга, тараққиётимиз кафолатлари ҳам ранг-баранг ва турли-туман омилларнинг ўзаро уйғунлигига боғлиқ.

Президентнинг бу янгича ёндошуви тўлиғича, ҳам неча минг йиллик миллий маънавиятимиз анъаналарига, ҳам бугунги жаҳон фикрий камолотининг энг илғор тамойилларига таянади. Унда ҳар бир шахс маънавий ҳурлиги, бир томондан, ватан ва миллат манфаатларига мувофиқлик билан, иккинчи томондан, умумбашарий қадриятлар муҳофазаси билан уйғунлашган.

Бу дунё кўп қутбли бўлса, унинг меҳвари, таянчи қаерда, аниқроқ айтадиган бўлсак, дунё ишларига ёндошувда қайси нуқтага таянмоқ керак, деган саволга ҳам Президент асарларидан аниқ жавоб топиш мумкин.

Маълумки, марксистлар жамиятни бирламчи қилиб олиб, инсоннинг моҳиятини ундан келтириб чиқармоқчи бўлганлари учун қандай усул билан бўлмасин (масалан, инқилоб, яъни сиёсий тўнтариш воситасида) ижтимоий вазиятни ўзгартиришга эришилса, инсон ҳам шунга қараб ўзгаради, деган ақидада бўлдилар. Аслида инсон маънавий камолоти таъминланмаса, турли сиёсий тўнтаришлар фақат фожиаларни кўпайтиради, холос. Бунга яқин тарихнинг аччиқ сабоқлари - ёрқин далилдир. Маркснинг «инсон ўз моҳиятига кўра барча ижтимоий муносабатлар мажмуидир» деган ақидасига зид ўлароқ, Президентимиз: “Ҳар бир киши ўзича ноёб ҳодиса – бу менинг қатъий ишонч-эътиқодим”²⁴ деб эълон қилади. Унинг маънавиятга оид янги китобида шундай фикр билдирилади: “Ўйлайманки, ер юзида қанча инсон, қанча тақдир бўлса, ҳар бирининг ўз маънавий олами бор. Маънавиятни тушуниш, англаш учун аввало инсонни тушуниш, англаш керак.”²⁵ Дарҳақиқат, бизнинг миллий маънавиятимиз анъаналарига биноан аслида бу ёруғ дунёнинг марказида инсон шахси туради. Чунки Аллоҳ Одам Атони ер юзида халифа қилиб яратган. Инсон ер юзидаги барча Аллоҳ яратган

²⁴ И.Каримов. Асарлар. 9-жилд.Т., 2001, с.287.

²⁵ И.Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т., “Маънавият”,2008. С. 29.

мавжудотларни тасарруф қилади, шу билан бирга улар учун масъул ҳамдир. Бугун биз - Ўзбекистон халқи бир тану бир жон бўлиб, ўзимиз сайлаб қўйган Президентимиз етакчилигида янги воқелик – мустақил ва мутараққий Ватан, фаровон ва озод жамият яратмоқдамиз. Бунинг учун “ижтимоий махлуқ” эмас, қудратли яратувчи куч эгаси бўлмиш эркин ва собитқадам Инсон шаклланишига эришмоғимиз керак.

“Бизнинг асосий мақсадимиз,- дейди Президент, - бир киши ёки жамоат ташкилотларининг фикри давлат тузилмаларининг фикридан устун бўладиган фуқаролар жамияти қуришдан иборат.”²⁶

Хуллас, ўтмишимиз канча буюк бўлмасин, келажагимизнинг улуғворлиги миллатнинг ҳар бир аъзоси, Ўзбекистон Республикасининг ҳар бир фуқароси ушбу келажакда Ватан равнақи, халқ фаровонлиги, инсон бахти тўқис таъминланиши учун қай даражада фаоллик кўрсата билиши ва бу фаоллигининг самаралари, унуми билан белгиланади. Ҳар бир фуқаросининг бахти учун қайғурмаган жамият етук жамият бўлмайди. Шу сабабли мустақил юртимизда ўтказилаётган барча ислохотлар, қабул қилинаётган барча қонунлар руҳи шунга йўналмоқда. Жаҳондаги энг олийжаноб ва масъулиятли юмуш - дўстингни, ҳамкорингни, қўшнингни, хуллас, ўзга инсонни “улуғ мақсадлар йўлида йўлдошлик қилишга

Инсон – дунё меҳвари - Миллий дунёқарашимизнинг таянч нуқталаридан бири, маънавият нуқтаи назаридан, ҳар бир инсонга, имконият (потенция) даражасида, бу моддий оламнинг маркази деб қараш, чунки у Аллоҳ томонидан “ер юзининг халифаси” қилиб яратилган ва унинг қалби Борлиқ ҳақиқатининг мазҳари (намоён бўлиш жойи)дир. Шундай экан, ҳар бир инсон, агар астойдил хоҳласа, бутун олам ҳолатига сезиларли таъсир кўрсатиш имконига эга.

кўндириш,” - дейди Юртбошимиз.²⁷

Инсон маънавияти ундаги юксак яратувчилик қудратининг асосидир. Ҳар бир замон ва маконда жамият тараққиётини инсонларнинг фаол яратувчилиги белгилайди, аксинча эмас. Мустақиллик шароитида ниҳоят ушбу ўзак муаммо тўғри ҳал қилинди. Ҳаётга ёндошувда диққат маркази “жамиятга” эмас, алоҳида инсонга қаратилди. Иқтисод соҳасида бу нарса айниқса яққол намоён бўлмоқда. “Жамият”га таянган тузум

²⁶ И.Каримов. Асарлар. 4-жилд.Т., 1996, с.80

²⁷ И.Каримов. Асарлар. 4-жилд, с. 69

“ижтимоий” мулкнинг якка ҳукмронлигини ўрнатиб, хусусий мулкка эгаликни жиноят даражасида талқин этиб, қонун билан тақиқлаб қўйган эди. Фақат мустақиллик туфайли ҳар бир инсоннинг мулкни эркин тасарруф қилиш ҳуқуқи Конституциямиз асосида тўлиқ қайта тикланди, жумладан, эндиликда хусусий мулк барча бошқа мулк турларининг пойдевори сифатида қаралмоқда. Бу ўзгариш иқтисод соҳасида алоҳида инсон шахси биринчи ўринга чиқаётганлигини англатади.

Ҳақиқий халқ ҳокимиятчилигини мустаҳкамлаш, қонун устиворлигини таъминлаш, фуқаролар жамиятини шакллантириш йўлида олиб борилаётган ислохотлар эса сиёсат соҳасида алоҳида шахс мавқеини биринчи ўринга олиб

Сиёсат - инсон ва жамият ҳаётининг уч асосий соҳасидан (йўналишидан) бири, ҳар бир инсоннинг ўзга инсонлар билан бевосита муносабатлари. Сиёсат соҳаси ўз навбатида ахлоқ ва ҳуқуқ қатламларидан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бирини ўрганувчи алоҳида фан йўналишлари мавжуд.

чиқишга қаратилган. Сиёсат соҳасида эркинлаштиришни кенгайтириш режалари ҳам яна бир марта давлатимиз ва Президентнинг ушбу йўналишга устивор аҳамият қаратаётганлигидан дарак беради.

Маълумки, инсон жамоа бўлиб яшайди, шу билан бирга ҳар бир инсон моддий вужуд сифатида нафақат атрофидаги ўзи сингари мавжудотлар билан, балки табиат, аниқроғи моддий борлиқ билан ҳам доимо амалий муносабатда бўлишга мажбур. Шундан келиб чиқиб, моддийончилар инсоннинг моҳиятини фақат биологик, иқтисодий ва ижтимоий (жумладан, сиёсий) муносабатлар доирасида белгилашга ҳаракат қилишди.

Алоҳида қайд этиб ўтиш жоизки, **миллий маънавият назариясининг шаклланишига Ўзбекистон Президентининг қўшган**

Иқтисод, сиёсат, маънавият уйғунлиги - миллий дунёқара-шимизнинг таянч нуқталари-дан бири, инсон ва жамият ҳаёти ушбу уч соҳадан (уч йўналишидан) иборат бўлиб, инсон ва жамият камолоти-нинг асоси уларнинг ўзаро уйғун ривожда эканлиги.

Энг муҳим хиссаси иқтисод ва сиёсат билан бир қаторда маънавиятнинг инсон ва жамият ҳаётидаги алоҳида мустақил ўрни ва

аҳамиятини ажратиб кўрсатиш бўлди. Бусиз нафақат маънавият назарияси, балки инсоннинг мустақил моҳияти ҳақидаги ғоя ҳам ўз мукаммал изоҳини топмай қолиб келаётган эди. Инсон ҳаётида маънавият соҳасининг мустақил аҳамияти алоҳида таъкидланиши натижасида эндиликда инсоннинг **маънавий камолот имконига эга бўлган ягона моддий мавжудот** сифатидаги асл моҳияти ҳақида равшан тасаввур ҳосил бўлди.

***Иқтисод** - инсон ва жамият ҳаётининг уч асосий соҳа-сидан (йўналишидан) бири, ҳар бир инсоннинг атроф-табиат (моддий воқелик)ка амалий муносабати.*

Ҳар қандай жамият ва ҳар бир инсон ҳаётида **иқтисод, сиёсат, маънавият** йўналишлари ҳар бири ўз ўрни ва мустақил аҳамиятига эга

бўлиб, воқеликда бу уч соҳа манфаатлари ниҳоятда чатишиб кетган, ҳар қандай ҳодисада ҳар уч йўналиш унсурлари учрайди ва уларни бир-биридан ажратиб тасаввур қилиш анча мушкул. Аммо тарих ибрати ва мантиқ ҳулосаси шундан далолат берадики, уларни бир-бирига бўйсундиришга, бирини биридан келтириб чиқаришга уриниш яхши натижаларга олиб келмайди. Бундан ташқари умуман мавжуд уч соҳадан бирининг муайян муддат ўзгаларидан орқада қолиши, оқсаши қолганларига ҳам салбий таъсир кўрсатиб, уларни орқага торта бошлаши ҳам табиий қонуният.

Президент И.А.Каримов доимо **иқтисод, сиёсат ва маънавиятнинг ўзаро уйғун ривожланиши** зарурлигини таъкидлаб келади: “*Давлат қурилиши, иқтисодий ривожланиш жараёнлари маънавий камолот, юксак ахлоқийлик билан тўла уйғун бўлмоғи керак.*”²⁸ Чунки мустақиллигимизнинг уч таянчи - мустақил миллий сиёсат, иқтисодий қудрат ва халқ маънавияти бир-бири билан чамбарчас боғлиқ. Агар сиёсий мустақиллик бўлмаса, миллат аста-секин ўзлигини йўқота боради, иқтисодий мустақиллик бўлмаса, сиёсий мустақилликнинг замини мўрт бўлади. Аммо маънавий мустақиллик бўлмаса, миллатнинг ўзи бўлмайди. Фақат уларнинг ўзаро уйғун ривожи таъмин этилсагина, Ўзбекистон улугъ юрт сифатида жаҳон ҳамжамиятида ўз муносиб ўрнини эгаллай олади.

2. Маънавиятда кадр муаммоси. Кадр тушунчасининг иқтисод ва сиёсатдаги инъикоси

Европа илмида аксиология фани бор. Ўзбекчага уни **кадриятшунослик** деб таржима қилишади. **Кадр тушунчаси** асл моҳиятига кўра маънавиятнинг тамал тоши дейиш мумкин. Ўзининг инсонийлик қадрини билмаган, уни яхши тушуниб етмаган одам на ўзганинг қадрини билади, на оламдаги Аллоҳ яратган нарсаларнинг кадрига етади.

Кадр тушунчаси Борлиқ моҳияти билан уйғунликда шаклланади. Бутун олам ягона Тангрининг махлуқидир, у томонидан яратилган. Аллоҳ бир заррани ҳам беҳуда, бемақсад яратмайди, демакки, мавжуд Борлиқдаги ҳар бир ашёнинг, нарсаси-ҳодисанинг ўз кадри бор. Айни шу ҳақиқатни, яъни Борлиқдаги мавжуд нарсаси-ҳодисаларнинг беҳуда яратилмаганлиги, ҳар бирининг ўз вазифаси, мавқе ва мақоми бор эканлигини англаб етиш туфайли инсон онгида муайян кадриятлар тизими шаклланади. Табиийки, бу тизим ўта мураккаб ички қурилишга эга, шу сабабли ҳар қандай назарий ёндошув ўз мақсад йўналишига мувофиқ равишда ушбу тизимнинг муайян унсурларига биринчи даражали аҳамият ажратади.

Кадр ўзликни англаш жараёнида пайдо бўлади. "Мен Аллоҳ томонидан ер юзида халифа этиб яратилганман", деб ўзликни англаб етиш - ўз қадрини тўғри баҳолашнинг пойдеворидир. Аллоҳга ишонган одам Тангрининг ваҳийсига ҳам ишонади, демак, юқоридаги сўзларни ҳақиқат деб қабул қилади. Иккинчидан, ўз қадрини англаб етиш баробарида инсон ўзга инсонлар ҳам ер юзида халифа эканлигига имон келтириб, уларнинг ҳам қадрини ўзидан кам билмайди. Учинчидан, у Аллоҳ яратган барча мавжудотнинг айни Ҳаққа тегишли эканлигини англаб етгани учун кадр қилади, беҳудага бирор нарсани зое қилишни ўзига эп кўрмайди.

Кадр тушунчаси маърифатнинг турли босқичларида турли даражада муайянлашиб боради. У **имон**, **илм** ва **амал** даражаларида англаб етилиши мумкин. Борлиқ ҳақиқатига ўз нисбатини тўғри англаб етмаган ва комил эътиқод ҳосил этмаган инсон ҳануз ғофилдир. **Имон** даражасида барча мавжудот кадри Аллоҳ инъоми сифатида, барча инсон кадри имкон (потенция) даражасида намоён бўлса, **илм** даражаси ҳар бир муайян инсон ва ашё кадри ҳақида аниқ билимлар ҳосил қилиш билан боғлиқ бўлади. Ўзлигини англаш даражаси, Борлиқнинг моҳиятини англаш йўлидаги

ижтиҳоди ва амалий фаоллиги билан боғлиқ равишда инсоннинг инсондан фарқи, ҳар бир инсоннинг кечаги ҳолатидан бугунги ҳолати орасидаги фарқ доимий ўзгариб боради. Учинчи, энг юксак ва масъулиятли даража, - **амал**. Бу жуда қийин савдо. Билиш ва амал қилиш орасида яна неча қайта илмга қайтилади, қайта таҳлил этилади, ҳар сафар чуқурроқ англаб етиб борилади. Амал риёзатини чекишда эса **меҳр**гина кўмак бера олади. Меҳрсиз на имон бақувват бўлади, на амал риёзатига инсон бўй беради.

Қадр биринчи навбатда маънавият соҳасига оид тушунча, чунки Халлоқи оламнинг бирлиги ва борлигини тан олмаган одам на ўз қадрини билади, на ўзга мавжудотлар қадрига етади. Шу билан бирга **маънавият, иқтисод, сиёсат** йўналишларининг мураккаб кесишувида айни қадр тушунчаси бу соҳаларни бир-бирига боғлаб турувчи марказий нуқта сифатида ўзлигини намоён этади.

Қадр тушунчаси иқтисодда **қиймат** ва **баҳо**га айланса, сиёсат соҳасига татбиқ этилганда **мавқе** ва **мақом** қиёфасини касб этади. Бу масала миллий маънавиятимизда аллақачон англаб етилган ва унинг ечими ҳам берилган.

XVIII аср охирида **Адам Смит** “*Халқлар бойлигининг табиати ва келиб чиқиш сабаблари хусусида тадқиқот*” асарида Гелвецийнинг “**оқилона худбинлик**” фалсафасига таяниб, **ҳар бир инсон фақат ўз худбинона манфаати (“своекорыстный интерес”)** йўлида **ҳаракат қилади ва бундай ҳаракатларга кенг йўл очиб берилса, миллат ўз-ўзидан бойиб кетади**, деган мулоҳазани олға сурди. Унинг ғоялари ўша давр руҳиятига жуда мос келиб, катта шуҳрат қозонди. Дарҳақиқат, Европа мамлакатларида шундан кейинги икки асрда (XIX – XX асрлар) жуда катта иқтисодий ривожланиш юз берди. Аммо бундай мўл-кўлчилик нима ҳисобидан бўлди ва башарият бундан нима ютди? Биринчидан, “**ҳар бир инсоннинг ўз худбинона манфаатлари йўлида ҳаракат қилиши**” принципи Европанинг кейинги тарихида тадрижий ривожланиб, ундан мантиқий равишда “**ҳар бир миллатнинг тор худбинона манфаатлари йўлида ҳеч нарсадан тап тортмай ҳаракат қилиши**” принципи келиб чиқди. Натижада, аввал шафқатсиз мустамлакачилик сиёсати, сўнгра эса ривожланган Европа мамлакатларининг дунёни эгаллаш йўлидаги аёвсиз рақобати авж олди. Унинг оқибатида курраи замин XX асрда кетма-кет икки жаҳон уруши гирдобиди қолиб, миллионлаб бегуноҳ инсонлар қирилиб кетди. Ҳарбий қурооллар ишлаб чиқиш ўта ривожланиб, энг даҳшатли ялпи қирғин қурооллари ер юзини қоплаб олди. Курраи заминда инсон ҳаёти қил устида тургандек аҳвол вужудга келди. Европада одамлар “тўқликка шўхлик қилиб” ахлоқий таназзулга юз тутаётган бўлса, Осиё ва Африка китъаларида ҳали-ҳануз миллионлаб инсонлар очлик азобини тортмоқда.

Янги Давр Европа мумтоз иқтисод назариясининг **қийматни меҳнат** яратади, деган таълимоти асосида К. Маркс ўзининг машҳур

қўшимча қиймат назариясини ишлаб чиқди. Унинг даъвосига кўра, сармоядор (капиталист) ишчи яратган қийматнинг бир қисмини ўзлаштириб олади. Унинг бойлиги ана шу ҳисобдан кўпаяди. Бундай “таълимот” асосида **ишчилар** ва **сармоядорлар** бир-бирига мутлак муросасиз душман синфлар эканлиги ҳақидаги ўта хатарли ғоя миллионлар онгига сингдирилди ва натижада умумбашарият **икки муросасиз қутбга** бўлиниб, улар орасидаги ҳарбий рақобат жаҳонни ҳалокат ёқасига келтириб қўйди. Фақат XX аср охирига келиб бундай назарияларнинг таги пуч эканлиги, Маркснинг жуда усталик билан жиддий илмий шакл берилган сохта “назария”си эса аслида ишчини (“пролетариат”ни) тадбиркорга (“капиталист”га) қарши гиж-гижлашни (яъни, сиёсий мақсадларни) кўзда тутган **бузғунчи ғоя** эканлиги маълум бўлиб қолди.

Бизнинг минтақамиз анъаналарига биноан барча **қийматни** на **сармоядор** ва на **ишчи**, балки ёлғиз Аллоҳ яратади. (Барча инсонларнинг ризқини Аллоҳ беради.) Дарҳақиқат, агар **қиймат** хоҳ **сармоядор** ва хоҳ **ишчи** томонидан яратилганда эди, на сармоядорлар банкрот бўлмас эди, на ишчилар тадбиркорларнинг қўлига қараб қолмас эди. Ишчи қанча меҳнат қилмасин, тадбиркор қанча уринмасин, Аллоҳ тақдир қилмаса, омадини бермаса, барча уринишлар ҳабада бўлиб, ишчининг меҳнати ва тадбиркорнинг ҳаракати натижалари воқе қийматга айланмай, ўтмас мол бўлиб қолаберади (балки ўт олиб кетади, сувга чўкиб кетади, синади, айниб қолади ва ҳ.к.). Демак, фақат меҳнат ёки фойда устида бош қотириш билан иш битмас экан, масаланинг маънавий томонига ҳам жиддий эътибор қилиш, меҳнат ҳам, тижорат ҳам ҳалол бўлиши, ўзгага зулм ўтказиш, бировнинг ҳаққига хиёнат асосига қурилмаслиги, инсониятга охир-оқибат зарар келтирувчи йўлларга бошламаслиги керак экан. Содда қилиб айтадиган бўлсак, ҳар ишга киришганда оқибатини ўйлаб қадам босиш лозим экан, бўлмаса, фойда кўраман деб, ғирт зарарга ботиб қолиш, бойлик кетидан қувиб, ҳалокат жарига дуч келиб қолиш ҳеч нарса эмас экан. Бугунги дунёнинг энг бой мамлакатларида юз бераётган маънавий таназзул, “дунёни қўлимда тутиб тураман” деб кучанаётган сиёсий ва иқтисодий қудрат эгаларининг борган сари курраи заминни ҳалокат сари етаклаётган хатарли ўзбошимчаликлари айти шу аччиқ ҳақиқатни тасдиқламоқда.

Моҳиятан олганда, Адам Смит ва бошқалар асослаган иқтисодий назария жамиятнинг ривожини кўзда тутаяди, аммо ҳар бир алоҳида инсон манфаати билан мутлақо ҳисоблашмайди. Бизнинг минтақа анъаналарида эса **ҳар бир инсоннинг бахт-саодати** ҳақида қайғуриш биринчи ўринда туради. Инсоннинг бахт-саодати эса фақат моддий тўқинчилик билан белгиланмайди.

Сиёсатдаги **ҳуқуқ, бурч, имтиёз** ҳодисаларининг тағзаминида эса инсонларнинг бир-бирига нисбатан **мавқе** ва **мақоми** масаласи жой олгандир. Аллоҳ Одамни **ер юзида халифа** қилиб яратган. Аҳли башардан

хар бир фарднинг (алоҳида инсоннинг) кадри ҳам, ҳуқуқ ва масъулиятлари ҳам унинг айна шу мақоми билан белгиланади. Аслида яратилишдан инсонларнинг бир-бирига нисбатан ҳуқуқлари ҳам, бурчлари ҳам азал ва абад тенгдир. Фақат турли инсонларда ўзлигини англаш даражаси ҳар хил.

Европа Уйғониш даври файласуфи **Никколо Макиавелли** (1469-1527) биринчилардан бўлиб, **сиёсат** ва **маънавият**нинг (унинг ўз талкинига кўра **ахлоқ**нинг) буткул бошқа-бошқа соҳалар эканлигига эътибор қаратди. Чунки уларнинг мақсадлари бошқа-бошқа. **Сиёсат** моҳиятан инсонларнинг ўзаро **мавқе** ва **мақом** талашувларига оид соҳа бўлса, **маънавият** ҳар бир инсоннинг Борлиқ ҳақиқатига муносабатига оиддир. Инсонлар бир-бирини алдаши, товлаши мумкин, **Борлиқ ҳақиқат**ини эса товлаб ҳам, алдаб ҳам бўлмайди.

Дарҳақиқат, сиёсат ўзи алоҳида соҳа бўлиб, **маънавиятли сиёсат** бўлиши мумкин, аммо **маънавиятдан холи сиёсат** бўлиши ҳам мумкин. Одатда биринчиси **адолатли сиёсат** деб, иккинчиси эса **адолатсиз сиёсат** деб юритилади. Шунга биноан ҳукмдорга нисбатан **одил ёки золим** сифатлари қўлланилади. Бу нарса фақатгина давлат миқёсида эмас, инсонлар аро муомаланинг юқорида санаб ўтилган барча босқичларида амал қилиши мумкин. Масалан, **монархия** тузуми принцип жиҳатидан давлат миқёсидаги **адолатсизликка** асосланади, чунки бу тузумда ҳукмдор шахс (аниқроғи, ҳукмдор сулола) **мутлақ ҳоким**, мамлакатдаги бошқа барча инсонлар ҳукмдор сулолага **мутлақ тобеъ** ҳисобланади. Мамлакатнинг барча бойлиги, жумладан, фуқаролар меҳнати билан яратилган бойлик ҳам **ҳукмдор сулоланинг мулки** ҳисобланиб, уларни қандай тасарруф ва тақсим қилиш ёлғиз ҳукмдор иродасига боғлиқ бўлиб қолади. Бундай шароитда **адолатли ҳукмдор** деган тушунча фақат нисбий маънога эга бўлиб, **инсофли, саҳоватли** деган маънонигина билдиради. Бундай тузумда ҳукмдор иродасига ҳарқандай қарши чиқиш **исёнкорлик**, яъни **оғир жиноят** сифатида баҳоланади. Маънавият нуқтаи назаридан барча инсонлар ягона Аллоҳ олдида тенгдирлар, **монархия** тузумида эса **ҳукмдор сулолага** мансуб инсонлар **олий зотлар**, қолганлар **фуқаро, қора халқ**, яъни тобеъ, қарам кишилар сифатида кўрилади. **Фуқаро** ҳар қандай ҳолатда ҳам ҳукмдор иродасига бўйсунити талаб этилади. Принцип жиҳатидан **адолатли** давлат тузуми **демократия** бўлиб, унда давлат бошлиғи моҳиятан ҳукмдор эмас, **вазифадор**дир, яъни халқ сайлаб қўйган ва халқ вакиллари қабул қилган қонунлар доирасида давлатни маълум муддат бошқариб туришга масъул этилган шахсдир. Фуқаролар (гражданилар) ҳукмдорга эмас, қонунларга риоя қилишлари талаб этилади. Қонун олдида амалдор ҳам, оддий фуқаро ҳам тенг. (Монархия тузумида амалдор қонунларга эмас, ҳукмдор иродасига бўйсунити, яъни у монарх иродасини амалга оширувчи шахс бўлиб, ҳуқуқлари оддий фуқарога тенг эмас.) **Демократия** тузумида давлат бошлиғи қонунга ҳилоф иш қилса, жавобгар бўлади, демак, **адолатсиз давлат бошлиғи** деган тушунчанинг ўзи демократик тузум табиатига ётдир. Агар бирор жойда давлат бошлиғи

адолатсизликка йўл қўйса-ю, жазосиз қолса, демак, ўша жойда демократик тузум принциплари қандайдир шаклда бузилган бўлади²⁹. Бу масалалар юзасидан кейинги бобларда миллий маънавиятимиз анъаналарига суянган ҳолда яна батафсилроқ сўзланади.

3. Қадр ва қадрият. Олий маънавий қадриятлар - Ватан, Шахс, Миллат, Адолат, Ҳақиқат – Инсон руҳининг Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлашув босқичлари сифатида

Инглиз тилида *value*, рус тилида *ценность* аталадиган тушунчани ўзбек тилига **қадрият** деб ўтирамиз. Аслида русча *ценность* сўзининг асосида *цена* (ўзбекча “баҳо”) ўзаги ётади, яъни *ценность* “муайян баҳо ёки қийматга эга” дегани бўлади. Ўзбекчадаги **қадрият** атамаси асосида эса **қадр** тушунчаси яширинган, яъни инсонлар кўз ўнгида муайян қадрга эга бўлган нарса ёки ҳодиса **қадрият** бўлади. Ҳозирги кунда “Қадриятлар фалсафаси” деган фан ҳам мавжуд. Унга кўра қадриятлар моддий ёки маънавий бўлиши мумкин. Бизнинг мақсадимиз умуман барча моддий ёки маънавий қадриятлар ҳақида мулоҳаза юритиш эмас, балки Президент асарларида баён этилган мулоҳазаларга таяниб, уларнинг аجدодларимиз яратган бой мерос ва халқимиз тилида, дилида, мақол ва маталлари, урф-одат ва анъаналарида тирик сақланиб келаётган миллий маънавиятимизнинг бош тамойилларини теран акс эттиришларидан келиб чиқиб, Шахс ва миллат маънавий камолида етакчи ўрин тутадиган **бош маънавий қадриятлар** ҳақида тушунча беришдир.

Биз инсон маънавий камолотнинг муайян даражаларини белгилаб олиш мақсадида **беш улугъ маънавий қадриятни** ажратиб олдик. Булар - **Ватан, Шахс, Миллат, Адолат, Ҳақиқат** деб аталувчи **маънавият майдонлари** бўлиб, уларни **Инсон руҳининг Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлашув босқичлари сифатида** таърифлаш мумкин. Буларнинг ҳар бири “Мен ўзбекман” деганнинг тилида ва дилида собит бўлган **Миллат маънавиятининг бош таянчлари**, шу билан бир пайтда уларнинг ҳар бири алоҳида бир тизим, мураккаб ички мундарижали маънавий **тимсол-тушунчалар**дир.

Маънавият ҳақида баҳс юритилар экан, ўзак тушунча **Шахс** эканлиги шубҳасиз. Маънавият асли **шахс**дан ташқарида бўлмайди, чунки у инсон қалбида акс этган илоҳий нур, Олий ҳақиқат нури. Илоҳий оятга таянувчи бу мажозий таъриф миллий маънавиятимиз такомил босқичлари давомида шаклланган ва турлича тарзда қатор алломаларимиз меросида ўз ифодасини топган. Биз уни ҳозирги замон илмий тилига кўчириб, инсон руҳиятида акс этган Борлиқ ҳақиқати, янада аниқроғи **Инсон руҳидаги Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик** деб таърифлаган эдик.

²⁹ Миллий маънавиятимизда халқ ҳокимиятчилигига муносабат масаласига алоҳида фасл ажратилган.

Аммо шунга қарамай, тан олиш керакки, ҳар бир шахс муайян маконда туғилади ва ҳаёт кечиради. Унинг руҳияти ушбу маконда шаклланади, шу ўлка унга **Ватан** саналади, кўнгил дунёсида унга маънавий муносабат юзага келади. Дилида **Ватан** туйғуси шаклланмаган инсонни ҳали **Шахс** сифатида тасаввур этиш қийин. Демак, шахс маънавий камолоти аввалида ўз киндик қони тўкилган заминга меҳр, унинг руҳидаги Она-табиат билан уйғунлик ётади.

Маънавият муайян шахсдан ташқарида бўлмас экан, миллат маънавияти ҳам аслида ушбу миллатга алоқадор алоҳида шахслар маънавиятидан ташқари эмасдир. Маънавиятнинг бепоёнлиги алоҳида **Шахс** маънавиятининг беҳудудлиги билан боғлиқ. Инсон руҳияти чексиз жилоларга эга, Борлиқ ҳақиқати асли беҳудуд, демакки, ҳар бир шахс маънавияти икки карра бепоён ва чексиздир. Миллат маънавияти ушбу миллатга қайсидир бир тарзда алоқадор шахслар маънавиятининг мажмуидир. Ана энди 3 карра чексизлик ҳосил бўлди.

Миллат маънавиятини ушбу миллатга алоқадор шахслар маънавий дунёси мажмуи ташкил этади, дедик. Аммо улар сони чексиз, чунки миллат маънавияти унинг бутун ўтмиши, бугуни ва келажagini қамраб олади. Ўз навбатида бугун кўз очиб дунёни кўриб турган барча инсон у ёки бу муайян миллат маънавиятидан ташқарида бўла олмайди. Масаланинг мураккаблиги шундаки, ҳеч бир инсон ўзи мансуб миллат маънавиятини ота-онадан қон билан, ирсий қабул қилиб олиши кафолатланмаган. Агар ўзбек тўлиғича рус маданияти муҳитида тарбияланса, унинг руҳида ўша миллат маънавияти шаклланади. Чунки ҳар бир шахс маънавияти ушбу инсон тарбия топган маънавий муҳит билан бевосита алоқадордир. Демак, шахс маънавий тўқислигининг иккинчи нишонаси унинг ўз миллий маънавиятига алоқадорлиги, уни қай даражада руҳига сингитиб олганлиги билан боғлиқ экан. Албатта, Ватанга меҳр энди миллий маънавиятнинг ҳам узвий қисми эканлиги ўз-ўзидан равшан.

Инсон Ватанни таниди, миллатни суйди. Бўлдимиз? Ўз шахсий манфаатидан ўзгани тан олмайдиган, ҳис қилмайдиган одам - соф жаҳолат бандасидир. Аммо миллий худбинлик баъзан шахсий худбинликдан кўра хавфлироқ бўлиши мумкин. Бунга ҳам башарият тарихида истаганча фожеъ ҳодисалар гувоҳ. Айниқса, Янги тарихда. Ўзгани севишга ҳеч кимни мажбурлаб бўлмайди. Аммо инсон руҳида доимо **Адолат** туйғуси ҳукмрон бўлмоғи керак. Бу - айна маънавият. Буни аслида учинчи ўринга қўйиш ҳам дуруст эмасдир. Аммо адолат юзасидан қайд этиш керакки, дилида Ватан туйғуси бўлмаган, ўз миллатини суймаган инсон ўзгаларга нисбатан сидқидилдан адолатли бўлишига ҳам бовар қилмайди.

Шу билан бирга инсон руҳида табиатга нисбатан, ўзгаларга нисбатан меҳр ва адолат туйғулари шаклланиши учун унинг моддийлиги, ундаги нафс, яъни ғафлат, шахват ва кибр доимо ҳалақит бериб туришини ҳам инобатга олиб, ҳаётга сергак боқиш лозим. Ушбу иллатлар ҳар бир

инсон фитрати билан боғлиқ бўлгани туфайли, инсон моддий мавжудот сифатида тирик экан, улардан буткул кутулиш умиди хомхаёл, фақат уларни мувозанатловчи куч керак, айти шу куч - маънавиятдир. Маънавият - инсон руҳидаги Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик дедик, яъни инсон руҳи Борлиқ ҳақиқатини англаб етсагина, ўзига сингдирсагина, у билан уйғунлик ҳосил қила олади. Демак, энг олий поя -**Ҳақиқат**. У Борлиқнинг моҳиятидир. Борлиқ ҳақиқати ҳақидаги ҳар кимнинг, ҳар миллатнинг тасаввурлари турлича бўлиши табиий. Бир киши барчанинг кўнглини била олмайди. Аммо бизнинг суҳбатимиз миллий маънавиятга оид бўлгани важдан Борлиқ ҳақиқати ҳақидаги тасаввурларни ҳам ушбу ҳудудда қидирганимиз мантиқан ўринли деб ҳисобладик.

Маърифат маънавий камолот йўли сифатида алоҳида шахс руҳига алоқадор жараён, миллат маънавиятида эса ушбу жараённи таъминловчи усуллар, восита ва имконлар ҳақида сўз юритиш мумкин. Ирода қудрати, ирфон ва риёзат, меҳр бевосита шахснинг фардий (индивидуал) тажрибасига кўпроқ алоқадор бўлгани сабабли, биз асосан илм йўлидан бориб мулоҳаза юритишимизга тўғри келади. Олдиндан айтиб қўйиш керакки, Ватан ёки Адолат туйғуси ҳақида ушбу китобда ёзилганларни ўқиб чиққан одам дарҳол Ватаннинг қадрига етадиган, ёки Адолатга хиёнат қилмайдиган бўлиб қолади деб тасаввур қилиш илм қудратига ошиқча бино қўйиш бўлур эди. Ҳар бир инсон Ватан, Миллат, Адолат тимсол-тушунчаларининг ўз руҳидаги пойдор маънавий қадриятларга айланиши учун ўзгалар ибратида синаши, бу йўлда риёзат чекиши, уларга нисбатан кўнглида меҳр уйғониши зарур. Бунга турли сабаблар, турли воситалар билан эришилади. Биз тузган матнлар эса фақат таълим воситаси холос.

Таянч сўз ва иборалар

Маънавият ва миллат тарбияси, “осон ёлгон”, қадр муаммоси, қадр ва қадрият, инсон қадри, онгли мавжудот, мавқе ва мақом, Н.Макиавелли, фалсафа, сиёсат, ахлоқ, иқтисод, қиймат ва баҳо, “қўшимча қиймат”, шахс ва миллат, Ватан, Шахс, Миллат, Адолат, Ҳақиқат, инсон руҳи, ибрат маърифати, ҳуқуқ, бурч, имтиёз, сармоядор, миллий манфаатлар,

